

‘En dan maar verder kijken...’

Onderwijs- en werktrajecten van jongeren: een longitudinaal onderzoek

Manuela du Bois-Reymond, Wim Plug, Yolanda te Poel, Janita Ravesloot¹

Summary

‘And then decide what to do next...’ Young people’s educational and labour trajectories: A longitudinal study from the Netherlands

In this article we present data from a longitudinal research project about young people’s educational and labour trajectories. Data are derived from biographical interviews with about 100 young people who were 16-19 years old in 1988 and in their twenties in 1997. The data show a great variety of different trajectories as a result of decision processes during the transition from youth to adulthood over the years. Besides normal-biographical trajectories all kinds of combination and switch trajectories are being realised by contemporary young men and women, demonstrating the increase of options as well as risks in modern societies. The various types of trajectories are related to young men and women’s ideas about the combination of work and family tasks. In reviewing our results, we discuss the kinds of opportunities and risks that are involved in the choices of young people.

1. Inleiding

De grote veranderingen in het arbeidsbestel van postindustriële maatschappijen waarin kennis doorslaggevend is, beïnvloeden de jeugdige biografie diepgaand. Belangrijke factoren die hierbij een rol spelen zijn het verdwijnen van oude industriële en ambachtelijke beroepen, het ontstaan van nieuwe organisatieprincipes in het bedrijfsleven, maar vooral de opkomst van informatie- en communicatietechnologieën. Hiermee samenhangend worden nieuwe eisen aan arbeidskrachten gesteld, zoals flexibiliteit en doorgroeicompetentie. Dit betekent onder andere dat jongeren bereid moeten zijn om een (tijdelijke) baan in het buitenland te aanvaarden. En in het kader van economische groei wordt het zelfstandig ondernemerschap juist voor jonge starters via subsidies en andere stimulansen aangemoedigd (Faber & Twillert, 2000; Voß, 2000). De structurele veranderingen op de arbeidsmarkt – en met name de wijze waarop jongeren zich hierop in moeten stellen – vinden in de laatste jaren hun neerslag in de discussie omtrent levenslang leren. In deze discussie gaat het om het in elkaar grijpen van leren en werken. Niet alleen wordt geconstateerd dat leren een steeds omvangrijker plaats in de jeugdige levensloop inneemt, maar ook wordt een tendens opgemerkt dat vrije tijd naast ontspanning de functie krijgt van leertijd (Fölling-Albers, 2000; Jonsson, 1998; OECD, 1996; Walther & Stauber, 1999).

We vinden deze tendensen terug op het niveau van de structurering van de levensloop. In vergelijking met de oudergeneratie wordt de levensloop van huidige jongeren gekenmerkt door een verlenging van de onderwijsfase, waardoor tijdstip, structuur en inhoud van statuspassages naar volwassenheid flexibel zijn geworden. De verschillende statuspassages corresponderen nog slechts gedeeltelijk met de logica en volgorde van institutionele onderwijs- en arbeidstrajecten. Zo is het niet meer vanzelfsprekend om na de afronding van een opleiding voorgoed de arbeidsmarkt te betreden. Jongeren kunnen bijvoorbeeld wisselen van opleiding, deze uitstellen, tijdelijk werkloos zijn, wisselen van arbeid. Trajecten kunnen variëren van een meer standaardbiografische tot een keuzebiografische levensopzet. Milieu van herkomst, religie en sekse bepalen in mindere mate dan voorheen de structurering van de levensloop. Dit geldt vooral voor meisjes: toegenomen onderwijskansen en stijgende beroepsambities zijn er debet aan dat zij gezinsplannen uitstellen en beroeps carrières ambiëren (Du Bois-Reymond, Te Poel & Ravesloot, 1998; Wyn & Dwyer, 1999; Ex, 2000).

Ondanks grote veranderingen op het gebied van opleiding, arbeid en vrije tijd is er ook sprake van continuïteit: beroepsbeelden veranderen – maar niet alle en niet alle even drastisch; jongeren hebben vandaag de dag te maken met nieuwe ontwikkelingstaken in hun transitieperiode, maar dat betekent niet dat zij helemaal geen oriëntatiepunten in traditionele levensopzettingen zouden vinden. En weliswaar volgen vandaag gemiddeld alle jongeren meer onderwijs dan vroegere generaties, maar daaruit mogen we niet concluderen dat een meerderheid postadolescente levenstrajecten opbouwt (Diepstraten, Ester & Vinken, 1998; Inglehart & Baker, 2000). De transitieperiode van hedendaagse jongens en meisjes wordt door continuïteit én discontinuïteit gekenmerkt.

Grootschalige onderzoeken tonen aan dat sociaal milieu, het opleidingsniveau van ouders en sekse nog steeds belangrijke indicatoren zijn voor ongelijkheid in schoolloopbanen. Het milieu van herkomst hangt samen met keuzen voor het vervolgonderwijs en het bereikte onderwijsniveau, en sekse met de richting van het secundaire en tertiaire onderwijs. Kinderen van ouders met weinig opleiding, met een lage beroepsstatus of kinderen van ouders die werkloos zijn, stromen doorgaans op een lager niveau uit dan jongeren van ouders met een hoge beroepsstatus. Meisjes hebben hun onderwijsachterstand op jongens ingehaald, maar kiezen nog steeds meer voor traditioneel vrouwelijke opleidingen en beroepen dan voor technische opleidingen of bètastudies. Schoolprestaties, ambities van ouders ten aanzien van de opleiding van hun kinderen en het schooladviesniveau – alle hoger bij ouders van meisjes en bij ouders met een hogere opleiding – beïnvloeden gemaakte keuzen cumulatief (Hustinx, 1998). Deze studies laten echter de vraag onbeantwoord hoe jongeren zelf omgaan met kansen en risico's die samenhangen met keuzen voor verschillende opleidings- en werktrajecten. Gezien het feit dat praktisch alle meisjes heden ten dage een opleiding volgen en de meeste werkende vrouwen worden, is de vraag ook van belang welke oplossingen jongeren zien om beroeps- en gezinstaken met elkaar te combineren. Zijn meisjes hier meer mee bezig dan jongens, zijn er jongens die zichzelf gezinstaken aanmeten en in hoeverre hangen keuzen op dit terrein samen met hun opleidings- en/of werktrajecten? Kan er gesproken worden van een doorgaande modernisering van genderspecifieke rollen, of prevaleren standaardbiografische levensopzettingen – en bij wie?

De volgende vragen staan hier centraal:

- Welke verschillende opleidings- en werktrajecten zijn te onderscheiden bij jongeren tussen 1988 en 1997?
- Op welke wijze worden (toekomstige) zorg- en werktaken gecombineerd?
- Wat betekenen hun trajecten voor kansen en risico's op de arbeidsmarkt?

2. Onderzoekscontext en -methode

Het longitudinale en intergenerationele onderzoeksproject 'Jongeren, ouders en arbeid' (JOA) is in 1988 begonnen, in een tijd waarin de werkloosheid in Nederland hoog was en pedagogen en beleidsmakers zich er zorgen om maakten hoe jongeren zouden omgaan met deze situatie. De beste garantie tegen dreigende werkloosheid was het volgen van een goede – lange – opleiding, hetgeen betekende dat de transitie naar volwassenheid in de traditionele betekenis van economische onafhankelijkheid en gezinsvorming, uitgesteld zou worden. Wij wilden de weg naar deze nieuwe volwassenheid in een breder perspectief plaatsen en alle belangrijke statuspassages over een langere periode, in beeld brengen. Maar vooral wilden we maatschappelijke veranderingen zoals de toegenomen keuzevrijheid én risico's op intergenerationeel, op biografisch niveau, bestuderen. Niet alleen jongeren, maar ook hun ouders zijn bij het onderzoek betrokken.² De jongeren zijn viermaal geïnterviewd: in 1988, 1989, 1990 en 1997. Tijdens de eerste interviewronde bevonden zij zich in hun examenjaar, variërend van voorbereidend beroepsonderwijs tot voorbereidend wetenschappelijk onderwijs, en waren zij tussen de 16 en 19 jaar oud. Bij het samenstellen van de steekproef is rekening gehouden met verschillen in milieu, sekse en schooltype.³

Als onderzoeksinstrument is gebruikgemaakt van een semi-gestructureerd biografisch interview. Hoewel de onderzoeksthema's gedurende de vier onderzoeksrondes in essentie dezelfde zijn gebleven, zijn de vragen vanaf het tweede interview toegespitst op individuele wendingen in de levensloop. In de vierde ronde waren er van de oorspronkelijke 120 respondenten 85 over. Deze vormen de basis van de hier te presenteren longitudinale data. De interviews zijn op band opgenomen en getranscribeerd. Op basis van de protocollen zijn per onderwerp codes ontwikkeld, bedoeld om alle betekenisdimensies van een onderwerp in kaart te brengen. De gegevens zijn zowel op geaggregeerd niveau als op individueel niveau gekwantificeerd voor interpretatie. Het kwalitatieve karakter van het onderzoek werd behouden door het maken van casestudies.

3. Opleidings- en werktrajecten

In tabel 1 staan vier types opleidings- en werktrajecten vermeld langs welke de opleidings- en beroepskeuzen van de respondenten zijn ingedeeld. Deze clustering is totstandgekomen op basis van onze data over *veranderingen en variaties van statuspassages en transities*. We vroegen

Tabel 1: Opleidings- en werktrajecten

Soort traject	Frequentie	Percentage
Trajecten volgens onderwijslogica	43	50,6
Ouderschapstrajecten	8	9,4
Uitgerekte onderwijstrajecten	3	3,5
Combinatie- en wisseltrajecten	31	36,5
Totaal	85	(100,0)

ons af hoeveel, en welke, jongeren het onderwijs- en opleidingssysteem zo hebben doorlopen als het 'bedoeld' is, dus zonder omwegen, af- of zij-instroming, stapelen of andere afwijkingen van de institutionele logica, en welke differentiaties zichtbaar zijn.

Alvorens op de vier types trajecten nader in te gaan, willen we opmerken dat het milieu van herkomst nog steeds in hoge mate het behaalde opleidingskapitaal bepaalt: geen enkele jongere uit een laag milieu is erin geslaagd een hbo- of wo-diploma te bemachtigen.

Tussen de eerste en vierde ronde heeft het overgrote deel van de jongeren het voltijdse onderwijs verlaten en heeft een voltijdse baan. Een analyse van de gerealiseerde opleidings- en werktrajecten levert het volgende beeld op (zie tabel 1).

3.1 Trajecten volgens onderwijslogica

Iets meer dan de helft van de jongeren heeft het onderwijssysteem zonder omwegen doorlopen. Zij hebben het voortgezet onderwijs met een diploma afgesloten en daarna de arbeidsmarkt betreden, óf zij zijn doorgegaan met een aansluitende opleiding, hebben die al dan niet met succes afgerond en zijn daarna gaan werken. Meer jongens (63,9 procent van alle jongens) dan meisjes (40,8 procent van alle meisjes) bevinden zich in deze categorie en veel vaker zijn het jongeren uit lage en middenmilieus (respectievelijk 55,6 procent en 57,6 procent) dan uit een hoog milieu (36 procent).

Een minderheid (12 van de 43) is direct na het voortgezet onderwijs gaan werken. Op één uitzondering na waren dat jongeren met een vbo-opleiding. Men zou zich bij deze jongeren overigens af kunnen vragen of zij het onderwijs nog benutten zoals het bedoeld is door geen verdere opleidingen te volgen. Inmiddels eist een 'opgehoogde' onderwijslogica minstens een gedeeltelijke vervolgopleiding op mbo-niveau. Een tweede groep (16) voldeed daaraan: zij zijn via het mbo de arbeidsmarkt opgegaan. Zij zijn uit lage en middenmilieus afkomstig. Ten slotte hebben 15 jongeren uit hoge en middenmilieus hbo of universiteit gevolgd en zijn daarna gaan werken.

3.2 Ouderschapstrajecten

Dit traject hebben acht vrouwelijke respondenten gevolgd, waarvan zeven afkomstig uit een laag milieu. Deze meisjes zijn na vbo, mavo of mbo direct de arbeidsmarkt op gegaan en zijn, hetzij kort of lang daarna, moeder geworden. Vier van deze meisjes combineren een deeltijd baan met ouderschap, de overige zijn uitsluitend ouders.

Strikt genomen horen deze respondentes bij de eerste groep want ook zij hebben geen omwegen in hun onderwijstrajecten gemaakt. Omdat vroeg ouderschap zonder verdere beroepsopleiding intussen echter duidelijk afwijkt van de contemporain geldige opleidingsstandaard,⁴ noemen we dit traject apart. Het is als de uitloper van de traditionele vrouwelijke levensloop te beschouwen, en inderdaad hebben de moeders van deze meisjes een soortgelijke levensopzet gehad.

3.3 Uitgerekte onderwijstrajecten

In deze categorie vallen drie respondenten die in de laatste ronde allen nog op de universiteit zaten, hetzij sinds het behalen van het vwo-diploma (direct), dan wel door het stapelen van vervolgopleidingen (indirect). Het gaat om twee meisjes en een jongen uit een hoog milieu. Dit aantal is te gering om er verrijkende conclusies aan te verbinden. Toch opperen wij hier de hypothese dat deze respondenten de trend onder jongvolwassenen belichamen om steeds meer opleidingskapitaal te verzamelen, alleen doen zij het op een bijzondere manier: levenslang leren behelst voor hen geen vroegtijdig combineren van leren en werken, maar de klemtoon ligt op het benutten van de jeugd- en jongvolwassenheidsfase als *leermoratorium*: studeren (met of zonder bijbaantjes) als een manier van leven.

3.4 Combinatie- en wisseltrajecten

Jongeren en jongvolwassenen in deze categorie zijn niet in te delen bij de eerste groep omdat zij de logica van het onderwijssysteem negeren, niet bij de tweede groep omdat zij in de verste verte nog niet aan ouderschap denken, en evenmin kunnen zij ingedeeld worden bij de derde groep omdat hun trajecten niet consequent gericht zijn op het accumuleren van onderwijskapitaal. Zij switchen tussen onderwijs, werken en andere activiteiten zoals reizen ('een jaartje ertussenuit'). Voor een deel weerspiegelen deze trajecten sterk geïndividualiseerde levenslopen. De jongeren maken als het ware hun eigen menu en benutten het onderwijs zo veel mogelijk naar eigen, vaak wisselend, inzicht. Maar in deze gevarieerde groep zitten ook jongeren die niet het gevoel hebben dat zij zelf bewust kiezen. Zij weten niet wat ze willen, laten zich door een vriendin tot een opleiding verleiden die hen bij nader inzicht niet zint, gaan te vroeg en met te weinig opleidingskapitaal de arbeidsmarkt op en verwerven additionele kwalificaties niet omdat zij dat zelf willen, maar omdat de arbeidsmarkt dat eist. In deze groep zitten dus evengoed jongeren die onder dwang keuzen maken als zij die ter beschikking staande opties doelbewust benutten. Het betreft 31 respondenten (19 meisjes en 12 jongens). Het hoog milieu overheerst. Wij onderscheiden de volgende vier categorieën:

1e Stapeltrajecten: Na het voortgezet onderwijs maken deze jongeren, vijf meisjes uit de midden- en hoge milieus, een keuze voor een vervolgopleiding, eventueel gevolgd door nog een opleiding, of, bij een ‘verkeerde’ keuze door weer een andere opleiding. Pas na enkele jaren zijn zij bereid om te gaan werken. Een onduidelijke beroepsoriëntatie is vaak het achterliggende motief om zolang door te blijven leren.

De ‘stapelaars’ kennen allen verschillende legitimaties. Er zijn jongeren/jongvolwassenen die doelbewust ‘omhoog stapelen’, anderen stapelen om tijd te winnen in het beroepskeuzeproces en weer anderen stapelen ‘gedwongen’ omdat hen een eerder gekozen opleiding zwaar tegenviel. Een opleiding bleek ‘te theoretisch’, en een stage werd een ontsnappingsroute van waaruit men niet meer naar ‘de theorie’ terugkeerde maar via een reeks bijbaantjes, het liefst in het verlengde van de opleidingsstage, een vaste baan veroverde. Beroepsgerelateerde cursussen compenseerden voortijdig verlaten opleidingen. Maar het cursusaanbod werd niet alleen uit instrumentele motieven benut, keuzen voor cursussen waren ook gebaseerd op eigen plezier en ontplooiing.

De meeste stapelaars wisten aan het begin van hun opleidingstraject nog niet dat zij een stapeltraject zouden realiseren. Maar of zij nu doelbewust of blindelings stapelden, door dit traject af te leggen deden zij veel ervaringen op in verschillende theorie- maar vooral praktijksituaties en werden daardoor zelfbewuster en ambitieuzer dan zij aan het begin van hun opleiding waren. En omdat zij – zij het met omwegen – uiteindelijk toch behoorlijk wat opleidingskapitaal hebben verzameld, is het *risico* dat zij langdurig werkloos worden niet erg groot; alle respondentes zeiden dat zij zich in zo’n geval zouden weten te redden. Juist omdat zij breder georiënteerd zijn, kunnen zij alternatieve wegen bewandelen als er één een doodlopende weg lijkt te zijn.

Het aantal stapelaars in onze onderzoeksgroep is te klein om te beweren dat het geen toeval is dat allen jonge vrouwen zijn. Maar het zou zo kunnen zijn dat mannen zich minder tijd voor dit traject gunnen met het oog op hun toekomstige rol van kostwinner.

2e In- en uittrajecten: Opleiding en werk, c.q. vrijwilligerswerk, al dan niet in combinatie met reizen wisselen elkaar af. Deze jongeren (vijf respondenten, jongens en meisjes, alle milieus) hebben bijvoorbeeld eerst vwo gedaan, zijn daarna naar de universiteit gegaan, van daar naar de arbeidsmarkt, terug naar een hogere beroepsopleiding en daarna weer naar de arbeidsmarkt. Of zij zijn na de mavo de arbeidsmarkt op gegaan, hebben daarna mbo gedaan om vervolgens opnieuw een baan te zoeken. Zo te zien gaat het bij deze trajecten dus niet alleen om laagopgeleide jongeren maar ook om jongeren met redelijk hoge vooropleidingen.

Er zijn meerdere vormen binnen in- en uittrajecten te onderscheiden, afhankelijk van hoe opleiding en werk elkaar opvolgen: beginnen met een opleiding, deze afbreken en de arbeidsmarkt op gaan (in-uit); beginnen met een opleiding, deze onderbreken om te gaan werken en na een tijdje doorgaan met dezelfde of een andere opleiding (in-uit-in); beginnen met werken, vervolgens naar een opleiding gaan, deze al dan niet afmaken en opnieuw op de arbeidsmarkt terechtkomen (uit-in-uit). De eerste variant is de meest *risicorijke* omdat hier het minste opleidingskapitaal verworven wordt. Bijvoorbeeld een meisje dat achtereenvolgens aan

twee studies begint maar geen van beide afmaakt en na veel uitstelgedrag en kleine baantjes een eigen bedrijfje opzet. Als dat failliet gaat, heeft ze niet één diploma op zak.

Reizen blijkt een centraal motief te zijn dat deze trajecten aanstuurt. Een reis maken kan opgevat worden als een vermijdings- of uitstelstrategie in het initiële keuzeprocess, maar wordt door jongeren zelf begrepen als een alternatieve – romantisch-exotische – leerroute, bijvoorbeeld enkele maanden in een klooster of sloppenwijk in India werken. Ook wordt reizen als beroep gekozen, bijvoorbeeld reisleidster. Ook kleine baantjes en vrijwilligerswerk worden aangegrepen om een keuze uit te stellen en alternatieve ervaringen op te doen.

In- en uittrajecten lijken met name door keuzebiografisch georiënteerde jongeren c.q. jongvolwassenen gerealiseerd te worden die vinden dat zij ruim de tijd kunnen nemen voordat zij voor een opleiding en beroep beslissen. Zij vertrouwen erop dat ze ten slotte zullen vinden wat ze zoeken, ook al weten ze vaak niet wat ze precies zoeken. Maar in onze groep zit ook een Marokkaanse jongeman die een 'uit-in-uit'-traject eerder gedwongen dan uit vrije keuze opbouwde: na de mavo had hij een reeks losse baantjes, hij raakte erdoor gefrustreerd en volgde een mbo-opleiding en vond vervolgens geen werk omdat hij tegen discriminerend gedrag van werkgevers aanliep. Deze negatieve ervaring zette hij uiteindelijk om in een positief alternatief door een eigen bedrijfje in de autobranche te starten, maar hij raakte opnieuw gefrustreerd omdat het werk zwaar was en onder zijn capaciteitsniveau lag. Bovendien calculeerde hij de risico's van zo'n bedrijfje in, maar hield hij toch vast aan de wens om eigen baas te zijn. Hij zette zijn werkervaring in bijbaantjes in de horeca om in het plan om een eigen horecabedrijf op te richten. Door al deze ervaringen is zijn zelfbewustzijn in de loop der jaren gegroeid evenals zijn ambitieniveau. Ga zo hoog als je kan gaan – maar ook niet hoger.

3e Combitrajecten waarbinnen op enig moment opleiding en werk gecombineerd worden. In totaal gaat het om 16 respondenten (jongens en meisjes, alle onderwijstypen, alle sociale milieus). Deze trajecten kennen twee varianten. Bij variant één begint de jongere aan een opleiding en maakt er later een duaal traject van. Tien respondenten kiezen deze variant. De tweede variant houdt in dat de jongeren na het initieel onderwijs direct de arbeidsmarkt op gaan en van daar uit een parallel leertraject volgen, meestal avondonderwijs. Deze strategie volgen zes respondenten.

Een centraal motief voor de combitrajecten is het ontwijken van theoretische opleidingen ten gunste van werken in de praktijk. Jongeren die dit doen, klagen over te schoolse opleidingen en te moeilijke of te saaie stof. Ze breken hun studie af of zoeken bevrediging in uitgebreide stage-ervaringen en/of bijbaantjes. Dit voorlopige werk kan eventueel tot een vaste baan leiden, maar ook zijn er jongeren die kiezen voor het alsnog afmaken van de studie.

Combitrajecten worden zelden van tevoren gepland maar ontwikkelen zich 'al doende'. Met name variant twee – een opleiding pas volgen nadat men arbeidservaringen heeft opgedaan – is een kans voor jongeren met een lage initiële schoolopleiding (lbo; mavo). Door werk met beroepsgerichte cursussen te combineren, groeit hun ambitieniveau en bereiken zij soms meer dan zij zelf verwachtten. Bijvoorbeeld een leao-meisje dat begon als hulpje in een snackbar en zich via diverse beroepsgerichte cursussen opgewerkt heeft tot afdelingssecretaria-

resse. Zij vertelde ons dat zij steeds meer in haar eigen capaciteiten begon te geloven en steeds meer cursussen volgde voor haar eigen ontwikkeling. Uiteindelijk wil zij voor een gezin kiezen en haar carrière (weliswaar tijdelijk) op de achtergrond plaatsen, maar zij zegt met grote vastberadenheid dat zij haar kinderen moderner zal opvoeden dan zij zelf door haar moeder is opgevoed. Bovendien is zij vast van plan om tijdens de 'kinderperiode' een nieuwe opleiding te volgen om niet achter te raken.

Combitrajecten zijn alleen dan *risicotrajecten* wanneer de opleiding een zeer ondergeschikte rol speelt. Anders zijn deze jongeren en jongvolwassenen realistisch in de positieve inschatting van hun arbeidsmarktkansen, temeer omdat hun opleidingen gecombineerd worden met veel arbeidservaring.

4e Een restcategorie, bestaande uit ingewikkelde opleidings- en beroepstrajecten, met veel wisselingen en breuken. In deze groep bevinden zich vijf respondenten, jongens zowel als meisjes, en uit alle onderwijsniveaus en sociale milieus afkomstig. Het gaat hier om jongeren met extreem grote moeite om keuzen te maken en een consistente beroepsoriëntatie te ontwikkelen. De meeste jongeren in deze categorie zijn in een keuzedoolhof verdwaald geraakt. En wanneer men kijkt naar hun beleving van hun opleidingstraject dan blijkt dat zij zelf niet gelukkig met de gang van zaken zijn. Zij zijn allen extreem gedesoriënteerd en ongestructureerd bezig, wisselen (te) snel van opleiding, wijken uit naar bijbaantjes, claimen 'keuzetijd' zonder deze te vullen en hebben vaak overtrokken en onrealistische ambities. Het zijn typische postadolescenten die lange tijd nodig hebben om aan al hun ontplooiingswensen te voldoen, en het zijn jongeren die zich vaak niet goed bewust zijn van de risico's die zij lopen. Zo is er bijvoorbeeld een jonge vrouw die na de havo voor een aantal maanden naar de kunstacademie gaat, vervolgens naar het vwo, daarna naar de universiteit. Na een jaar geschiedenis studeren gaat ze de arbeidsmarkt op zonder haar propedeuse gehaald te hebben, is vervolgens afwisselend uitzendkracht en werkloos voor een jaar, begint met een internationaal georiënteerde hogere beroepsopleiding, sluit die succesvol af maar bevindt zich ten slotte toch weer op de arbeidsmarkt als uitzendkracht. Met 27 jaar en na een hele reeks baantjes en opleidingen (waarvan slechts één op hbo-niveau afgerond) weet ze nog steeds niet wat zij wil worden of doen: Vertaalwerk? Iets in het volwassenenonderwijs? Terug naar de universiteit en een interessante combinatie studeren, te weten vrouwenstudies en onderwijskunde? Schrijfster worden, want zij kan aardige verhaaltjes schrijven? Of misschien een eigen uitgeverijtje oprichten met vrienden? Of ergens anders in de wereld gaan werken, in Polen bijvoorbeeld? Ze zou het echt niet weten, gaat te rade bij haar ouders die het ook niet weten en blijft tobben.

4. Tussenbalans

Welke *employability*-kansen jongeren en jongvolwassenen op de lange duur hebben, dan wel welke risico's zij lopen door een bepaald opleidings- en beroepstraject op te bouwen hangt uiteraard van zeer vele factoren af en valt niet met zekerheid te voorspellen. Toch willen wij

	hoog risico		gering risico	
veel kansen	Stapeltrajecten; in-uit-in-trajecten; uitgerekte trajecten.	A	Hoge trajecten volgens onderwijslogica.	B
weinig kansen	lage trajecten volgens onderwijslogica; ouderschapstraject; in-uit-trajecten; keuze-doolhoftrajecten.	C	midentrajecten volgens onderwijslogica.	D

Kans-riscoschema

hiertoe een aanzet geven door de door ons onderscheiden trajectcategorieën in een 'kans-riscoschema' onder te brengen:

Jongeren die tijdens de overgang naar volwassenheid veel kennis en cultureel kapitaal accumuleren bij het bewandelen van hun opleidings- en arbeidswegen, benutten de mogelijkheden die een kennismaatschappij biedt offensief, zij het niet altijd efficiënt in vergelijking met de opleidings- en werktrajecten oude stijl (vergelijk Du Bois-Reymond & Walther, 1999). Doordat zij veel experimenteren met nieuwe alternatieven en ideeën, lopen zij tegelijk ook hoge risico's: een eigen bedrijfje opzetten zou ook mis kunnen gaan; teveel switchen tussen verschillende opleidingen en jobs zou contraproductief kunnen worden. De jongeren in deze categorie (A) nemen de mogelijke risico's op de koop toe en vertrouwen op hun eigen capaciteiten en flexibele houding. Op basis van onze resultaten situeren wij deze jongeren meer in de hogere sociale milieus, meisjes evengoed als jongens.

De categorieën B en D representeren minder keuze- en meer standaardbiografisch georiënteerde overgangstrajecten. B is een traject dat met name jongeren uit een midden- en hoog milieu realiseren. Zij verzamelen veel opleidingskapitaal (hbo, wo) zonder met diverse opties te experimenteren. Jongeren met een D-traject (vooral mbo) hebben op dit moment van hun leven genoeg opleidingskapitaal. Maar voor de toekomst zou dat, gezien de rappe veranderingen op de arbeidsmarkt, te weinig kunnen zijn zodat ze daardoor in de gevarenzone van slecht betaalde banen, flexiwerk of (tijdelijke) werkloosheid terecht kunnen komen, zonder te beschikken over voldoende hulpbronnen om alternatieve leerwegen te bewandelen.

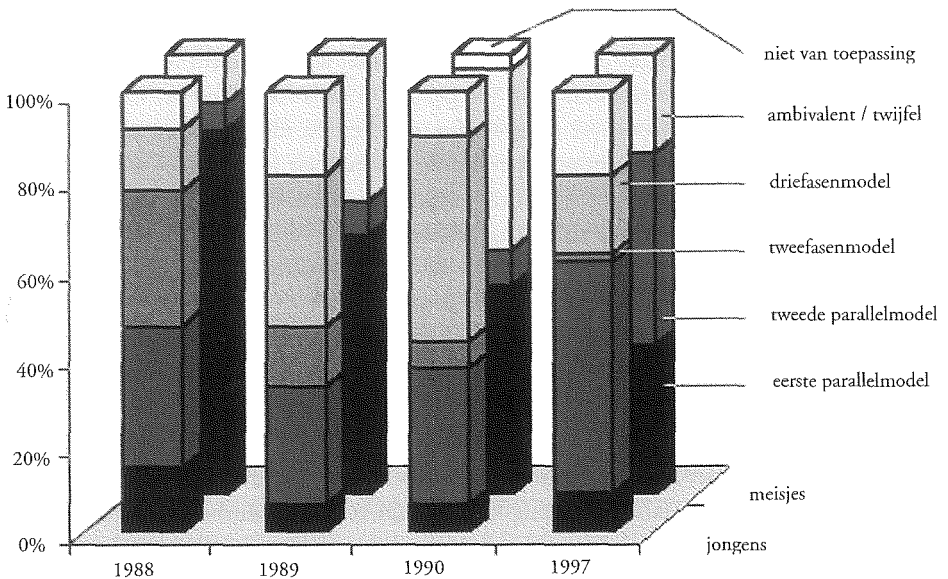
Ten slotte de trajecten uit categorie C. Deze jongeren starten vanuit een te lage initiële opleiding. Zij willen of kunnen niet doorleren en gaan de arbeidsmarkt op met weinig of geen kwalificatie. Het risico dat zij aan de onderkant van de maatschappij terechtkomen, is levensgroot aanwezig. In de literatuur wordt in dit verband regelmatig gewezen op het samengaan van te lage opleiding en allochtoon zijn (Veenman, 1999). Het voorbeeld van de Marokkaanse jongen uit ons onderzoek laat echter zien dat in- en uittrajecten onder bepaalde omstandigheden juist een uitweg kunnen bieden. We rekenen behalve te vroege ouderschapstrajecten, die praktisch uitsluitend laagopgeleide jonge vrouwen betreffen, ook keuze-doolhoftrajecten tot de risicotrajecten.

5. Voorstellingen over de combinatie van beroep en ouderschap

Wij vroegen in alle vier onderzoeksrondes naar de mening van de respondenten over de combinatie van gezins- en werktaken en onderscheidde de volgende modellen :

- het eerste parallelmodel (voltijds werken naast ouderschap)
- het tweede parallelmodel (deeltijds werken naast ouderschap)
- het tweefasenmodel (eerst werken, daarna voltijds ouderschap)
- het driefasenmodel (werken - ouderschap - (deeltijds) werken)
- twijfel dan wel ambivalentie over mogelijke modellen
- niet van toepassing (respondent wenst geen kinderen)

In onderstaande figuur presenteren we onze longitudinale resultaten.

Figuur 1: Welk werk-gezinmodel hanteert de respondent(e)? (alle rondes, naar sekse, in procenten)

In deze figuur worden grote verschillen tussen jongens en meisjes zichtbaar. Geen andere grafische afbeelding uit ons onderzoek brengt de invloed van gender zo duidelijk in kaart. Bij meisjes en (later) jonge vrouwen neemt het tweede parallelmodel aan betekenis toe naarmate zij ouder worden. Opmerkelijk is dat dit onafhankelijk van het herkomstmilieu gebeurt. Op den duur zullen zij vermoedelijk kiezen voor het 'anderhalfmodel' waarbij de vader voltijds werkt en de moeder in deeltijd. Op dit moment experimenteren onze acht jonge moeders echter nog met meerdere modellen: vier met het tweede parallelmodel, één met het twee-

Tabel 2: *Individuele veranderingen in opvattingen werk- en gezinmodel over vier rondes (naar sekse, absoluut en in procenten)*

Soort traject	Jongen	Meisje	Totaal
Constant modern	-	9 (18,4)	9 (10,6)
Wisseltrajecten à modern	17 (47,2)	21 (42,9)	38 (44,7)
Wisseltrajecten à twijfel	6 (16,7)	9 (18,4)	15 (17,6)
Wisseltrajecten à traditioneel	5 (13,9)	5 (10,2)	10 (11,8)
Constant traditioneel	8 (22,2)	5 (10,2)	13 (15,3)
Totaal	36 (100,0)	49 (100,0)	8 (100,0)

Tabel 3: *Individuele veranderingen in opvattingen werk- en gezinmodel over vier rondes (naar milieu van herkomst, absoluut en in procenten)*

Soort traject	Laag	Midden	Hoog	Totaal
Constant modern	3 (11,1)	2 (6,1)	4 (16,0)	9 (10,6)
Wisseltrajecten à modern	11 (40,7)	16 (48,5)	11 (44,0)	38 (44,7)
Wisseltrajecten à twijfel	2 (7,4)	6 (18,2)	7 (28,0)	15 (17,6)
Wisseltrajecten à traditioneel	6 (22,2)	3 (9,1)	1 (4,0)	10 (11,8)
Constant traditioneel	5 (18,5)	6 (18,2)	2 (8,0)	13 (15,3)
Totaal	27 (100,0)	33 (100,0)	25 (100,0)	85 (100,0)

fasenmodel en drie met het driefasenmodel. Maar dat zegt niet genoeg over een meer permanente regeling. Die hangt immers af van uiteenlopende factoren zoals het werk van de vader, de arbeidsmarkt, ambitieniveau en zelfvertrouwen, het aantal (verdere) kinderen en opvangvoorzieningen. Opmerkelijk is verder het zeer geringe aantal jonge vrouwen dat afgaat op het eerste parallelmodel, in onze onderzoeksgroep zijn dat slechts vier vrouwen. Verreweg de meeste meisjes en jonge vrouwen zien niets in voltijds opvang. Dit hangt onder meer samen met het feit dat ook hun moeders hier geen gebruik van maakten: haast alle moeders van onze vrouwelijke respondenten waren fulltime huisvrouw en moeder tijdens ten minste de kindertijd van de jongeren.

Complementair aan de toenemende populariteit van het tweede parallelmodel is de geringere populariteit van met name het traditionele twee- en driefasenmodel. Beide houdingen zijn een uitdrukking van de voorzichtige modernisering van de (Nederlandse) vrouwenbiografie. Als afgeleide hoort daar ook bij de houding van vele jongeren die niet weten welke keuze tussen de combinatiemogelijkheden ze (ter zijner tijd) zullen maken. Dit geldt voor zowel de vrouwen als de mannen. In het geval van de mannen weten we uit de interviews dat hier de (toekomstige) vriendin een belangrijke rol speelt: jongens en jonge mannen zeggen

nog niet te weten hoe zij ouderschap en beroep met elkaar zullen combineren. Dit zal vooral ook van de wensen van hun partner afhangen.

Daarnaast zien we bij onze mannelijke respondenten een spectaculaire afname van de populariteit van het eerste, het 'mannelijke' parallelmodel tussen de eerste en de vierde ronde ten gunste van het tweede 'androgyn' parallelmodel: dachten de jongens vlak na school nog sterk in standaardbiografische termen – zij de toekomstige moeder en huisvrouw, hij de kostwinner –, naarmate zij ouder worden verandert dat. Ook in deze kwestie doet de invloed van hun vriendinnen zich gelden. Toch blijft het aantal jonge mannen hoog dat voor het eerste parallelmodel opteert. De drie vaders in de onderzoeksgroep hebben allen een voltijdse baan.

Ook ten aanzien van de combinatiekwestie werk en gezin kunnen we op individueel niveau verschillende trajecten onderscheiden. Alleen gaat het hier, anders dan bij opleidings- en werktrajecten, grotendeels nog om denkbeeldige trajecten omdat gezinsvorming voor de meeste jongeren nog in de toekomst ligt. Op basis van de interviewgegevens die we per ronde over dit thema verzameld hebben, vonden we bij de jongeren c.q. jongvolwassenen twee hoofdgroepen: zij die gedurende de hele onderzoeksperiode niet van mening over de combinatie werk-gezin veranderden en zij die dat wel deden. Deze vielen weer verder onder te verdelen in constant moderne keuzen, constant traditionele keuzen en keuzen die op en neer zijn gegaan tussen modern, twijfel en traditioneel in welke combinatie dan ook, om ten slotte uit te komen op hun huidige mening (zie tabel 2 en 3). De begrippen 'modern' en 'traditioneel' hebben in dit verband verschillende *genderspecifieke* betekenissen. Bij mannelijke respondenten betekent *modern* het tweede parallelmodel, tweefasenmodel dan wel driefasenmodel, en in het geval van vrouwelijk respondenten betekent dit het eerste dan wel tweede parallelmodel. En *traditioneel* wordt bij mannen gedefinieerd als het eerste parallelmodel en bij vrouwen als tweefasenmodel en driefasenmodel.

Een nadere bestudering van beide tabellen levert het volgende beeld op: een grote meerderheid, ongeveer driekwart van de respondenten, heeft zijn of haar werk/gezinopvatting gedurende het onderzoek wel een keer gewijzigd, slechts een kwart van de onderzoeksgroep hield in de loop van de tijd dezelfde mening. Van die wisseltrajecten is weer een meerderheid uiteindelijk terechtgekomen bij een moderne invulling van de combinatie werk en gezin. Van diegenen met een constant traject, koos alleen een aantal meisjes constant modern. Omgekeerd zijn er naar verhouding twee keer zoveel jongens die altijd voor een traditioneel werk/gezinmodel hebben gekozen (vaak uit lage of middenmilieus). Voorts valt het grote aandeel op van diegenen die na meerdere wisselingen van opvatting nog steeds twijfelen (zowel jongens als meisjes en relatief vaak afkomstig uit een hoog milieu).

De onderzoeksresultaten verschaffen ook aanwijzingen dat de opleidings- en werktrajecten die jongeren sinds het verlaten van het voortgezet onderwijs hebben afgelegd, de keuzen beïnvloeden die ze ten slotte maken ten aanzien van de combinatie van werk en zorg. Bij trajecten die niet volgens de geijkte onderwijslogica verlopen, is dit goed zichtbaar. Indien beroepsloopbanen voorspoedig verlopen, bijvoorbeeld een stapeltraject of een combinatie-traject van leren en werken, waarbij meisjes gestadig meer opleidingskapitaal verwerven en ambitieuzer worden, stellen zij een eerder gemaakte traditionele keuze bij in de richting van een moder-

ner (parallel)model, of ruilen het tweede parallelmodel in voor het eerste parallelmodel. Als zij echter op hun traject veel frustraties tegenkomen, zoals in het geval van sommige keuzedoolhof-trajecten, zijn ze geneigd om vroegere moderne keuzes in te ruilen voor een driefasenmodel; fulltime kinderverzorging als (tijdelijke) oplossing. En dit geldt niet alleen voor laagopgeleide meisjes. Voor jongens leiden arbeidsmarkt- en opleidingsfrustraties er soms juist toe dat het huisvaderschap – fulltime of parttime – een nieuwe optie wordt.

6. Conclusies en discussie

Jongeren die aan het einde van hun middelbare school staan, hebben doorgaans geen helder levensplan voor ogen. Tegelijkertijd beseffen zij wel hoe belangrijk plannen en het calculeren van opties en risico's is. Dit hangt samen met veranderingen in het structurele karakter van de transitieperiode: deze periode in de menselijke levensloop is niet alleen langer geworden, maar mede daardoor ook minder lineair en eenduidig. Deze tendens is ondanks grote verschillen in vele westerse landen te observeren (vgl. DISKURS 1/98 en Fritzsche, 2000a, 2000b voor Duitsland; Jonsson, 1998 voor Zweden; Looker & Dwyer, 1998 voor Canada; Rudd & Evans, 1998 voor Engeland; Wyn & Dwyer, 1999 voor Australië). Met het diffuser worden van de transitie naar volwassenheid worden de levensfasen zelf diffuser en minder makkelijk van elkaar te scheiden: is iemand van 25 jaar die studeert en vader is, een jongere of een volwassene? Dezelfde vraag kan gesteld worden voor een 18-jarige die een eigen bedrijf heeft en er daarnaast een uitgebreide jeugdculturele levensstijl op nahoudt. Doordat transitieperioden diffuser worden, verandert ook het karakter van de problemen en oplossingen die kenmerkend zijn voor deze levensfase. Terwijl vroeger een lage opleiding en extrinsieke werkmotivatie voldeden voor het bereiken van een status als zelfstandig volwassen burger, is dit tegenwoordig niet meer zo vanzelfsprekend: te vroeg de transitie van jongere naar volwassene maken, onder andere door vroeg aan gezinsvorming te beginnen, kan in westerse maatschappijen zelfs contraproductief zijn als er te weinig levenstijd besteed wordt aan de opleiding en het verkennen van alternatieven. Aan de andere kant is uitstel van de status van volwassenheid geen garantie voor optimale levenskansen. Terwijl opleidingskapitaal verzamelen volgens het geijkte opleidingstraject ook niet per definitie juist is, want ook de uitkomst van die keuze is onzeker geworden (EGRIS, in druk).

Onze onderzoeksresultaten laten zien dat het keuzeproces ten aanzien van onderwijs en arbeid met name bij de lage onderwijstrajecten van korte duur is en de transitieperiode vlug afgerond is, terwijl dat bij de uitgerekte, stapel- en combinatietrajecten veel minder het geval is. Daar worden nieuwe transitietrajecten 'gemaakt' die gekenmerkt zijn door een hoogst ingewikkeld patroon van eerste, tweede of derde keuzen, twijfels, uitstel, terugkomen op eerder gemaakte keuzen, gefrustreerd raken door gemaakte keuzen en door omstandigheden waarop men geen invloed heeft, een verschuiving van motivaties, interesses en ga zo maar door. De trajecten die zodoende ontstaan zijn beslist niet meer beperkt tot een (kleine) (mannelijke) fractie binnen de hoge milieus maar zijn inmiddels verspreid over alle sociale milieus en gelden voor meisjes evengoed als voor jongens.

De belangrijkste conclusie ten aanzien van keuzen van jongeren inzake werk en gezin, heeft betrekking op de grote diversiteit aan keuzen die jongeren maken in de periode na het verlaten van het voortgezet onderwijs. Jongeren switchen in de loop van tien jaar tussen moderne en traditionele keuzen en twijfels in welke combinatie dan ook. Het pure feit al dat we al deze combinaties in houdingen bij onze groep jongeren gevonden hebben laat zien hoe hedendaagse jongeren reeds tijdens hun transitieperiode vooruitlopen op deze combinatieproblematiek. Jonge vrouwen beginnen al vroeg voor- en nadelen van te maken keuzen tegen elkaar af te wegen. Zij worden hiertoe min of meer gedwongen door de nieuwe eisen van zowel de arbeidsmarkt met betrekking tot te ontwikkelen kennis en vaardigheden, als ten aanzien van modern ouderschap. De standaarden voor kinderverzorging en kinderopvoeding worden gestadig hoger onder invloed van pedagogische protoprofessionalisering (Du Bois-Reymond, Te Poel & Ravesloot, 1999). Gelijktijdige verhoging van de eisen op de terreinen van werken, leren en zorgen doen de combinatieproblematiek voor jonge vrouwen toenemen, vooral in de periode dat hun kinderen nog zeer klein zijn (Du Bois-Reymond & Belt, 1998). Hoe jonge vrouwen hierop reageren is vooralsnog niet duidelijk. Enerzijds lijkt zich een nieuw pragmatisme te ontwikkelen. De boodschap die jonge vrouwen in tijdschriften als *Viva* en *Elle* krijgen voorgehouden luidt: werken, zelfstandig zijn en eigen geld verdienen is leuk, maar carrière maken mag niet ten koste gaan van de ontplooiingsmogelijkheden die ook binnen de domeinen van zorg en vrijetijdsbesteding besloten liggen. Anderzijds zijn de cijfers van ziekteverzuim en 'burn-out' met name onder jonge werkneemsters met kleine kinderen hoog (CBS, 1997).

Ook jonge mannen reflecteren op hun toekomstige rol als vader. Daarbij schuiven zij keuzen voor kinderen en de bijbehorende organisatie van zorgen en werken zo ver mogelijk naar achteren in de tijd. Hun uiteindelijke keuzen zullen waarschijnlijk mede bepaald worden door de onderhandelingen met de toekomstige partner, waarbij zowel een moderne als een meer traditionele uitkomst het resultaat kan zijn. Ook de aanwezigheid van opvangvoorzieningen en ondersteunende zorgnetwerken zoals oma's en opa's die een deel van de verzorging van kinderen over willen nemen, spelen daarbij een rol.

Het standaardmodel wordt in de loop van onze onderzoeksperiode minder belangrijk in de toekomstvisies van jongeren/jongvolwassenen. Niet duidelijk is in hoeverre deze verandering wordt veroorzaakt door een leeftijdseffect, bijvoorbeeld meer zicht op mogelijkheden om werk en kinderen te combineren, en/of door een periode-effect, bijvoorbeeld een aantrekkelijke arbeidsmarkt of de aanwezigheid van structurele opvangvoorzieningen. Wel blijkt dat het standaardmodel niet zonder meer plaatsmaakt voor een model waarbij *beide* partners een deeltijdbaan hebben en de zorg voor kinderen delen, al dan niet ondersteund door betaalde opvang. Het zijn vooral de beter opgeleide meisjes en jongens, afkomstig uit hogere en middenmilieus, die arbeid en zorg willen delen. In relatie tot de eisen van de arbeidsmarkt – flexibiliteit en *employability* – zijn het vooral de lager opgeleide en standaardbiografisch georiënteerde jonge vrouwen, die in de nabije toekomst de boot dreigen te missen. Zij lopen grote kans om *moderniseringsverliezers* te worden.

Het is duidelijk dat een aantrekkelijke arbeidsmarkt de risico's van diverse keuzetrajecten

verkleint. Dit geldt vooral voor de relatieve risico's die vastzitten aan de trajecten uit categorie A van ons schema. Het ruime aanbod aan uitzendbaantjes vormt momenteel een buffer waarmee jongeren de klappen van onjuiste studie- of beroepskeuzen enigszins kunnen opvangen. Ze bieden de mogelijkheid om een nieuwe opleiding uit te proberen of zich enige tijd te bezinnen alvorens een nieuw arbeidstraject te starten. Deze buffer kan echter voor (laagopgeleide) jongeren met trajecten uit de C-categorie een fuik betekenen waar ze op den duur niet meer uitkomen. Een kwart van de werkende jeugd start de arbeidsloopbaan in flexibele arbeidsrelaties als uitzend-, oproep- of invalkracht (CBS, 1999a, 1999b). Hoewel zij een klein risico lopen om op korte termijn werkloos te worden, hebben zij meestal weinig mogelijkheden om zich verder via hun arbeid te kwalificeren en lopen zij op langere termijn, vooral wanneer de arbeidsmarkt krappere zou worden, de kans plaats te moeten maken voor jongeren met meer opleiding. Jongeren met een niet-technische opleiding lopen de meeste risico's.

Ditzelfde geldt voor het opzetten van eigen bedrijfjes. Uit onze onderzoeksresultaten blijkt dat dit momenteel een optie is voor een deel van de jongeren – meisjes zowel als jongens – wier opleidings- en werktrajecten niet tot het beoogde succes leiden. Voor ondernemende jongeren met redelijk veel opleidings- en/of kenniskapitaal is dit waarschijnlijk een realistische optie, zoals de voorbeelden van jonge ondernemers in de ICT laten zien (Faber & Twillert, 2000). Een eigen bedrijfje kan evenwel ook een vluchtoptie zijn die tot mislukken gedoemd is, wanneer jongeren niet over de benodigde kennis, ondernemingsinstelling en sociale netwerken beschikken – en ook deze realiteit komt in de verhalen van de geïnterviewde jongeren regelmatig naar voren. Sociale netwerken zijn niet alleen belangrijk voor jongeren die een eigen bedrijfje willen starten, maar ook voor andere banen. Sociologisch onderzoek naar het functioneren van de zakenwereld (*business sociology*) toont aan dat het informeel netwerk dat een werknemer meeneemt van vitaal belang is voor een werkgever en in belangrijke mate bijdraagt aan het succes van de werknemer. Vooral jongeren uit de A- en B-categorie krijgen waarschijnlijk de gelegenheid om via veelzijdige opleidings- en werkervaringen een uitgebreid informeel netwerk op te bouwen. Bij jongeren uit de C-categorie daarentegen is eerder sprake van 'netwerk-poverty', met uitzondering van de keuzedoolhoftrajecten (Bentley, 1998; Raffo & Reeves, 2000).

Ten slotte: de hier gepresenteerde transitieproblematiek doet zich in de leefwereld van alle Europese jongeren voor, maar komt binnen de verschillende landen op specifieke manieren tot uitdrukking. Het lijkt ons derhalve voor de ontwikkeling van een genuanceerde theorievorming van groot belang om cross-cultureel jeugdsociologisch onderzoek te doen.

Noten

1. Alle auteurs zijn werkzaam aan de Universiteit Leiden, bij de afdeling Onderwijsstudies en Jeugdstudies, Manuela du Bois-Reymond als hoogleraar, Dr. Y. te Poel en Dr. J. Ravesloot als UD's, en Drs. W. Plug als onderzoeker. Correspondentieadres: FSW-Jeugdstudies, Postbus 9555, 2300 RB Leiden.
2. In deze bijdrage gaan we op de intergenerationele component echter niet in omdat de vergelijking tussen twee jeugdgeneraties geen expliciet onderwerp in dit artikel is.
3. De steekproef bevatte geen voortijdige schoolverlaters en het al of niet allochtoon zijn was geen selectie criterium. Van de 120 jongeren in 1988 waren er zes van allochtone afkomst. In 1997, tijdens de laatste ronde, waren dat er nog drie op een totaal van 85.
4. Een minimale beroepskwalificatie of 'primaire startkwalificatie', dat wil zeggen het minimum aan onderwijs dat iemand genoten moet hebben om goed voorbereid de arbeidsmarkt te kunnen betreden en zich gedurende de beroepsloopbaan verder te kunnen ontwikkelen, is door de regering begin jaren negentig vastgesteld op het niveau van beginnend beroepsbeoefenaar. Voorheen was dit het niveau van het primair leerlingwezen of kmbo, nu is dat niveau 2 van het bbo / bbl (basisberoepsopleiding). (Ministerie van OC & W, 1993; van Rossem & van Tilborg, 1996; van Tilborg & Spit, 1998). Overigens wordt in de praktijk een diploma havo en vwo ook min of meer als startkwalificatie gezien (Hövels, Rademacker & Westhoff, 1999).

Literatuur

- Bentley, T. (1998). *Learning beyond the classroom*. London: Routledge.
- Bois-Reymond, M. du, Belt, J., e.a. [Bakker, C. de, Poel, Y. te & Nelissen, C.] (1998). *Samenwerken aan opvang buiten schooltijd. Kinderen, ouders en professionals aan het woord*. Assen: Van Gorcum.
- Bois-Reymond, M. du, Poel, Y. te, & Ravesloot, J. (1998). *Jongeren en hun keuzen*. Bussum: Couthino.
- Bois-Reymond, M. du, Poel, Y. te, & Ravesloot, J. (1999). Moderne Kindheit zwischen familialer und außerfamilialer Häuslichkeitpädagogik. Diskurs und Praxis in den Niederlanden. *Zeitschrift für Soziologie der Erziehung und Sozialisation* 19 (3), 243-258.
- Bois-Reymond, M. du & Walther, A. (1999). Learning between want and must: Contradictions of the learning society. In A. Walther & B. Stauber (Red.), *Lifelong learning in Europa, Vol. II: Differences and divisions. Strategies of social integration and individual learning biographies* (pp. 21-45). Tübingen: Neuling Verlag.
- CBS (1997). *De leefsituatie van de Nederlandse bevolking, deel 1: Gezondheid en kwaliteit van de arbeid*. Voorburg/Heerlen: CBS.
- CBS (1999a). *Jeugd 1999. Cijfers en feiten. Landelijke jeugdmonitor CBS - SCP*. Voorburg/Heerlen: CBS.
- CBS (1999b). *Werken en leren 1999-2000. Feiten en cijfers over arbeidsmarkt en onderwijs in Nederland*. Alphen aan de Rijn: Samsom.
- Diepstraten, I., Ester, P., & Vinken, H. (1998). *Mijn generatie: zelfbeelden, jeugdervaringen en lotgevalen van generaties in de twintigste eeuw*. Tilburg: Syntax Publishers.
- DISKURS (1998). *Strukturwandel der Arbeit – Orientierungswandel der Jugend?* Themanummer DISKURS. *Studien zu Kindheit, Jugend, Familie und Gesellschaft* 1/98. München: DJI.
- EGRIS [European Group for Integrated Research] (in press). Misleading Trajectories. Transition Dilemma's of Young Adults in Europe. *Journal of Youth Studies*.

- Ex, C. (2000). *Young females' images of motherhood. The role of the own mother and television*. Nijmegen: Nijmegen University Press.
- Faber, J. & Twillert, M. van (2000). Jonge helden. *Carp magazine*, 24-29.
- Fölling-Albers, M. (2000). Entscholarisering von Schule und Scholarisierung von Freizeit? *Zeitschrift für Soziologie der Erziehung und Sozialisation* 20 (2), 118-131.
- Fritzsche, Y. (2000a). Modernes Leben: Gewandelt, vernetzt und verkabelt. In Deutsche Shell (Red.), *Jugend 2000* (Band 1, pp. 181-220). Opladen: Leske + Budrich.
- Fritzsche, Y. (2000b). Moderne Orientierungsmuster: Inflation am "Werteimmel". In Deutsche Shell (Red.), *Jugend 2000* (Band 1, pp. 93-156). Opladen: Leske + Budrich.
- Hövels, B., Rademacker, H., & Westhoff, G. (1999). *Early school-leaving, qualifications and youth unemployment*. Delft: Eburon.
- Hustinx, P. (1998). *Milieu, sekse en schoolloopbanen; een onderzoek onder Nederlandse jongeren in het begin van de jaren negentig*. Proefschrift Universiteit Utrecht.
- Inglehart, R. & Baker, W. (2000). Modernization, cultural change and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65, 19-51.
- Jonsson, B. (1998). Young people, their life-projects and plans for future professions. *International Bulletin of Youth Research*, 16, 14-26.
- Looker, E.D. & Dwyer, P. (1998). Education and negotiation reality: Complexities facing rural youth in the 1990s. *Journal of Youth Studies*, 1, 5-22.
- Meeus, W. & Hart, H. 't (1993). *Jongeren in Nederland. Een nationaal survey naar ontwikkeling in de adolescentie en naar intergenerationale overdracht*. Amersfoort: Academische Uitgeverij.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (1993). *Een goed voorbereide start. Notitie voortijdig schoolverlaten*. [Zoetermeer]: Ministerie OC&W.
- OECD (1996). *Lifelong learning for all. Report of the meeting of the Education Committee at Ministerial level, January 16-17, 1996*. Paris: OECD.
- Raffo, C. & Reeves, M. (2000). Youth transitions and social exclusions: Developments in social capital theory. *Journal of Youth Studies*, 3, 147-166.
- Rossem, T. van & Tilborg, L. van (Red.) (1996). *Almanak voortijdig schoolverlaten 1996*. Utrecht: Sardes.
- Rudd, P. & Evans, K. (1998). Structure and agency in youth transitions: Student experiences of vocational further education. *Journal of Youth Studies*, 1, 39-62.
- Tilborg, L. van & Spit, B. (Red.) (1998). *Almanak voortijdig schoolverlaten. De aanpak van voortijdig schoolverlaten. Good practice in theorie en praktijk*. Utrecht: Sardes.
- Veenman, J. (1999). *Maatschappelijke tweedeling & sociale cohesie. Toekomstperspectief voor jeugd*. Assen: van Gorcum.
- Voß, G. G. (2000). Unternehmer der eigenen Arbeitskraft – Einige Folgerungen für die Bildungssociologie. *Zeitschrift für Soziologie der Erziehung und Sozialisation* 20, 149-166.
- Walther, A. & Stauber, B. (1999). *Lifelong learning in Europe, differences and division, Vol. II: Strategies of social integration and individual learning biographies*. Tübingen: Neuling Verlag.
- Wyn, J. & Dwyer, P. (1999). New directions in research on youth in transition. *Journal of Youth Studies*, 2, 5-21.